

شناسایی و تبیین مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی شهر تهران از دیدگاه معلمان*

مینا احمدیان^۱ • دکتر حسن ملکی^۲ • دکتر حسین اسکندری^۳ • دکتر نعمت‌الله موسی‌پور^۴ • دکتر علیرضا صادقی^۵

چکیده:

نقش آغازین مدرسه در بهبود روابط میان-فردی و اجتماعی به منظور حل مشکلات اجتماعی اهمیت حیاتی برای هر جامعه دارد. یکی از بهترین راهکارهای حل مسائل اجتماعی، شناسایی مشکلات ارتباطی و آموزش مهارت‌های ارتباطی از سنین پایین‌تر به‌ویژه دوره آموزش ابتدایی است. بر این مبنا سؤال پژوهش حاضر این است که دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی چه مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی دارند؟ در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی استفاده شده است. پس از تحلیل متن مصاحبه با ۲۰ نفر از معلمان سه منطقه از شهر تهران (مناطق ۱۵، ۱۶ و ۱۹)، هشت دسته مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی دانش‌آموزان شناسایی شد که عبارت‌اند از: ۱. مشکلات مربوط به کنترل احساسات و ایجاد تنش، ۲. مشکلات مربوط به گفت‌وگو و انتقال پیام، ۳. مشکلات مربوط به تشریک مساعی و کار گروهی، ۴. مشکلات مربوط به حل مسئله و تفکر کردن، ۵. مشکلات پایه و شخصیتی، ۶. مشکلات خودمراقبتی، ۷. مشکلات ارتباط با خود و ۸. ضعف در دوستیابی. بنابر نظر معلمان حل مشکلات ارتباطی صرفاً با آموزش به دانش‌آموزان امکان‌پذیر نمی‌باشد، بلکه نیازمند توجه به برخی متغیرها و بازنگری عواملی مانند هماهنگی کلیه نهادها/خانواده، محله، مدرسه، رسانه‌ها و ...، میزان مهارت معلمان، شمار دانش‌آموزان، مدت زمان آموزشی، پایه تحصیلی دانش‌آموزان، کافی بودن نیروی آموزشی و محتوای آموزشی است.

کلیدواژگان: مشکلات ارتباطی، ارتباط اجتماعی، دوره دوم ابتدایی، معلمان

تاریخ پذیرش: ۹۹/۴/۳۱

تاریخ دریافت: ۹۸/۶/۱۶

* این مقاله، مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول است.

۱. نویسنده مسئول: دانش‌آموخته دوره دکتری مطالعات برنامه درسی، دانشگاه علامه طباطبائی. ahmadian.nan@gmail.com
۲. استاد گروه مطالعات برنامه درسی، دانشگاه علامه طباطبائی. malaki_cu@yahoo.com
۳. استاد گروه روانشناسی بالینی، دانشگاه علامه طباطبائی. sknd@atu.ac.ir
۴. استاد برنامه‌ریزی درسی، گروه علوم تربیتی، دانشگاه هرمزگان، بندرعباس. n.mousapour@hormozgan.ac.ir
۵. دانشیار گروه برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه علامه طباطبائی. sadeghi.edu@gmail.com

مقدمه و بیان مسأله

در سال ۱۹۹۶ میلادی سازمان بهداشت جهانی، به منظور افزایش سطح بهداشت روانی افراد و جامعه، برنامه‌ای را با عنوان آموزش مهارت‌های زندگی تدوین کرد. هدف از این برنامه افزایش توانایی‌های روانی- اجتماعی کودکان و نوجوانان بود تا بتوانند با مقتضیات و مسائل و دشواری‌های زندگی، سازگارانه برخورد کنند (کردنوقایی و شریفی، ۱۳۸۴). مهارت روابط میان- فردی و اجتماعی به‌منزله مهارت‌های مجزا و اساسی در میان مهارت‌های زندگی مورد توجه بوده است. اهمیت مهارت روابط میان- فردی تا آنجاست که مهارت‌های زندگی را ایجاد روابط میان- فردی مناسب و مؤثر، انجام مسئولیت‌های اجتماعی، تصمیم‌گیری صحیح، حل تعارضات و کشمکش‌ها بدون توسل به اعمالی که به خود یا دیگران صدمه بزنند (فاضلی، ۱۳۹۷)، تعریف کرده‌اند. منظور از مهارت‌های روابط میان- فردی^۱ این است که قادر باشیم با دیگران ارتباط دوستانه برقرار کنیم و آن را حفظ نماییم (فرم‌هینی فراهانی و پیداد، ۱۳۸۹). مهارت‌های روابط میان- فردی به ما کمک می‌کنند تا به شیوه‌ای مثبت با مردمی که با ما در تعامل‌اند، ارتباط برقرار کنیم. امکان دارد به‌معنای توانمند شدن برای ایجاد یا حفظ روابط دوستانه باشد که برای بهزیستی اجتماعی و روانی ما بسیار مهم است یا ممکن است به‌معنای حفظ ارتباط با اعضای خانواده باشد که منبع مهم حمایت اجتماعی است. همچنین ممکن است به‌معنای توانمند شدن برای به پایان رساندن یک رابطه به‌طور سازنده باشد (وایزن^۲ و همکاران، ۱۹۹۷). مهارت‌های روابط اجتماعی^۳ مهارت‌هایی هستند که به ما یاری می‌دهند تا با بهره‌گیری از مهارت‌های کلامی و غیر کلامی، با دیگران ارتباط مثبت و مؤثر داشته باشیم، به‌عبارت دیگر این مهارت در برقرار کردن هر چه بهتر ارتباط با دیگران و نشان دادن عمل‌ها و عکس‌العمل‌های مناسب در موقعیت‌های مختلف ارتباطی به ما کمک می‌کنند (فرم‌هینی فراهانی و پیداد، ۱۳۸۹). بی‌توجهی به مهارت‌های روابط میان- فردی و اجتماعی خساراتی جبران‌ناپذیر در سطوح مختلف جامعه وارد می‌کند. مشکلات موجود در جامعه مانند برقراری روابط نامناسب در سطح خانواده و پیامدهای آن، استفاده نامناسب از وسایل ارتباط جمعی، از بین رفتن حریم خصوصی یا تجاوز به حریم خصوصی دیگران و آسیب‌های اجتماعی دیگر مانند طلاق، ریشه در عدم وجود مهارت کافی در حوزه روابط میان- فردی و اجتماعی دارند. به اعتقاد بولتون^۴ (۲۰۰۸) مهارت‌های اجتماعی- ارتباطی در بسیاری از زمینه‌های عملکردی در زندگی یک فرد نقش دارند مانند عملکرد تحصیلی و شغلی مناسب، عزت‌نفس بالا و میزان و کیفیت شاد بودن، سازگاری با محیط و رضایت از زندگی (شریعت باقری و نیک‌پور، ۱۳۹۷). دیبو^۵ و پرینز^۶ نیز (۲۰۰۶) علت اساسی بروز مشکلات اجتماعی را عملکرد ناکافی رفتارهای اجتماعی

1. Interpersonal relationship skills
2. Weisen
3. Social communication skills
4. Bolton
5. de Boo
6. Prins

مانند تعامل با گروه همگنان در نظر گرفته‌اند (دهباشی، اصلی‌پور و کافی، ۱۳۹۴). نقص در مهارت‌ها و صلاحیت‌های اجتماعی، نقشی مهم در توسعه و ماندگاری بسیاری از اختلالات رفتاری و احساسی کودکان و نوجوانان دارد (اسپنس^۱، ۲۰۰۳).

مک‌کالم^۲ و براکن^۳ (۱۹۹۳)، در پژوهش خود به توصیف طبیعت روابط دانش‌آموزان مدرسه با والدین، افراد همسن و سال و معلمان می‌پردازند. پژوهش آنها نشان داد که روابط سالم با مبادلات تقویت‌کننده متقابل مشخص می‌شود که منجر به نتایج مطلوب اجتماعی می‌شود. افزون بر این نتایج پژوهش آنها نشان داد که تعیین میزان رواج روابط ناسالم مشکل است؛ دانش‌آموزانی که روابط ناسالم از خود بروز می‌دهند در معرض رویارویی با مشکلات در زندگی آینده هستند مانند: حذف از مدارس، ارتکاب جرم و ناسازگاری زناشویی. در پژوهش‌های دیگر، فقدان مهارت‌های مواجهه و مقابله مناسب و فقدان مهارت‌های حل مسأله و مهارت‌های ارتباطی به‌عنوان عوامل خرساز در نوجوانی نام برده شده است (نجفی، بیگدلی، دهشیری و رحیمیان‌بوگر، ۱۳۹۲). بارکر^۴ (۲۰۱۵) در پژوهش خود با عنوان «ارتقای روابط معلم-شاگرد از طریق اجرای برنامه درسی یادگیری اجتماعی-عاطفی با بازخورد اجرایی» اشاره می‌کند که پژوهش‌های اندکی بر روش‌های بهبود روابط در سطح کلاس درس تمرکز کرده‌اند و یادگیری اجتماعی-عاطفی به‌عنوان روش بهبود مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموز، عاملی مهم در ارتقای روابط میان-فردی مثبت است و بازخورد عملکرد معلم، شیوه مدیریت رفتار مؤثر را افزایش می‌دهد. غربی، قلی‌زاده، فتحی‌آذر و ادیب (۱۳۸۷) در پژوهش خود با هدف بررسی میزان برخورداری دانش‌آموزان دوره‌های راهنمایی و متوسطه استان کردستان از مهارت‌های زندگی نشان دادند که میزان برخورداری دانش‌آموزان دوره راهنمایی و متوسطه از این مهارت‌ها در حدود سطح متوسط است. بالاترین میزان برخورداری دانش‌آموزان در مهارت‌های تصمیم‌گیری و حل مسأله و پایین‌ترین میزان برخورداری آنها در زمینه ارتباط انسانی بود. تحلیل نتایج پژوهش کردنوقابی و شریفی (۱۳۸۴) با هدف تعیین مهارت‌های زندگی ضروری برای دانش‌آموزان ایرانی دوره متوسطه، نشان داد که مهارت‌های خودآگاهی، ارتباط مؤثر، روابط میان-فردی، مقابله با استرس، تصمیم‌گیری، حل مسأله، تفکر انتقادی و تفکر خلاق از نظر مخاطبان گوناگون از اولویت‌های بالایی برخوردارند.

با توجه به تأثیرات زاینبار فقدان مهارت‌های ارتباطی و اهمیت آموزش آنها، ضروری است که به شناسایی مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی دانش‌آموزان بپردازیم تا با آموزش به‌هنگام این مهارت‌ها مشکلات اجتماعی را ریشه‌کن کنیم و از بروز آنها جلوگیری به‌عمل آوریم. مدرسه در حکم نخستین جایگاه رسمی تعلیم و تربیت و اولین نهادی که وظیفه اجتماعی کردن دانش‌آموزان را به‌عهده

1. Spence
2. McCallum
3. Bracken
4. Barker

دارد، نقشی تعیین کننده در پرورش و تقویت مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی دارد. بدیهی است که در دوره دبستان این نقش، پررنگ‌تر و حیاتی‌تر خواهد بود، چرا که این مقطع آغازی بر حضور کودک در اجتماع و جدا شدن وی از خانواده است (سالاری، زارع، طاق‌داری و هاتفی‌اردکانی، ۱۳۹۴).

از طرفی هم به دلیل ویژگی‌های خاص دانش‌آموزان دوره ابتدایی، از جمله منعطف بودن و تأثیرپذیری دانش‌آموزان و دوام یادگیری‌هایشان، این دوره، زمانی مناسب برای آموزش مهارت‌های ارتباطی است. با توجه به اینکه برنامه‌های درسی و محتواهای آموزشی باید برگرفته از نیازها و مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان باشد، پژوهش حاضر در صدد است به شناسایی و تبیین مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی^۱ از نگاه معلمان بپردازد، به گونه‌ای که علاوه بر شناسایی مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان به تبیین عوامل کاهش مشکلات ارتباطی از منظر معلمان بپردازد. از این رو سؤال اصلی پژوهش عبارت است از: دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی چه مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی دارند؟ در ادامه با استناد به متن مصاحبه با معلمان، عوامل ایجاد مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان تبیین خواهد شد.

■ روش پژوهش

از آنجا که این پژوهش در صدد شناسایی مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان است و نتیجه آن در محتوا و برنامه‌های درسی مورد استفاده قرار خواهد گرفت، از نظر هدف از نوع کاربردی است. روش این پژوهش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی است. در یک تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی، تحلیل داده با جست‌وجوی کلمات مشخص می‌شود. واژگان پرشماری برای هر اصطلاح مشخص، محاسبه می‌شوند. در اینجا پژوهشگر می‌خواهد بداند که واژه موردنظر چه به صورت مستقیم و چه غیرمستقیم به چه تعداد و توسط چه کسانی به کار برده شده است تا براساس آنها به مضمون سازی رمزها بپردازد (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰).

● نمونه و روش نمونه‌گیری

برای شناسایی مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی، روش نمونه‌گیری هدفمند، در دسترس و نظری به کار رفته است. به طوری که معلمان دوره دوم ابتدایی که دارای سطح تحصیلات کارشناسی ارشد یا دکتری، فارغ‌التحصیل هر یک از رشته‌های روانشناسی و علوم تربیتی و دارای سابقه تدریس بیشتری بودند از طریق اداره آموزش پرورش مناطق ۱۵، ۱۶ و ۱۹ شهر تهران در سال ۱۳۹۸ شناسایی شدند و مصاحبه با آنها تا آنجا صورت گرفت که مشارکت کننده بعدی، اطلاعات جدید دیگری

۱. دوره دوم ابتدایی شامل پایه‌های تحصیلی چهارم، پنجم و ششم ابتدایی است. یادآور می‌شود که دلیل انتخاب دوره دوم ابتدایی این است که دانش‌آموزان دوره دوم نسبت به دانش‌آموزان دوره اول از لحاظ سطح رشدیافتگی، آمادگی و توانمندی بیشتری برای کسب انواع مهارت‌های روابط میان-فردی و اجتماعی دارند. همچنین دامنه ارتباط آنها وسیع‌تر و شامل تشکیل گروه نیز می‌شود.

در اختیار مصاحبه‌گر قرار ندهد. در مجموع ۲۰ معلم مورد مصاحبه قرار گرفتند. همه مصاحبه‌شوندگان دارای مدرک کارشناسی ارشد بودند. در میان مصاحبه‌شوندگان یک نفر فارغ‌التحصیل رشته تاریخ اسلام و دو معلم مشغول به آموزش در دوره اول ابتدایی بودند، اما از آنجا که دارای تجربه و سابقه کاری بالایی بودند، از نظرات آنها بهره‌گیری شده است. با توجه به اینکه اغلب معلمان دوره ابتدایی را معلمان زن تشکیل می‌دهند، تنها با دو معلم مرد مصاحبه صورت گرفت. اطلاعات بیشتر در مورد مشارکت‌کنندگان در جدول شماره ۱ قید شده است.

جدول ۱. مشخصات مصاحبه‌شوندگان (معلمان)

کد معلمان	سابقه تدریس (سال)	نوع مدرسه	رشته تحصیلی	پایه تدریس
۱	۶	پسرانه	مشاوره	۶
۲	۲۶	پسرانه	برنامه‌ریزی آموزشی	۴
۳	۱۵	پسرانه	مدیریت آموزشی	۵
۴	۴	دخترانه	روانشناسی تربیتی	۵
۵	۶	دخترانه	تکنولوژی آموزشی	۵
۶	۲۹	دخترانه	تاریخ اسلام	۶
۷	۱۲	پسرانه	آموزش و پرورش ابتدایی	۶
۸	۱۴	دخترانه	سنجش و اندازه‌گیری	۴
۹	۲۷	پسرانه	برنامه‌ریزی درسی	۶
۱۰	۸	دخترانه	مدیریت آموزشی	۵
۱۱	۴	پسرانه	مدیریت آموزشی	۴
۱۲	۲۷	پسرانه	مدیریت آموزشی	۶
۱۳	۲۵	دخترانه	مشاوره	۱
۱۴	۱۲	پسرانه	روان‌سنجی	۴
۱۵	۲۵	پسرانه	علوم تربیتی	۳
۱۶	۲۰	دخترانه	برنامه‌ریزی درسی	۶
۱۷	۱۱	دخترانه	روانشناسی تربیتی	۶
۱۸	۲	پسرانه	روانشناسی تربیتی	۴
۱۹	۸	پسرانه	مدیریت آموزشی	۶
۲۰	۶	پسرانه	برنامه‌ریزی درسی	۶

● شیوه گردآوری و تحلیل داده‌ها

برای شناسایی و تبیین مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان، از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته استفاده شده است. متن مصاحبه (سؤالات مصاحبه) مورد تأیید اساتید دانشگاهی قرار گرفته است. در متن مصاحبه علاوه بر پرسش در مورد اطلاعات بیوگرافی معلمان، دو سؤال اساسی مطرح شد: دانش‌آموزان چه مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی دارند؟ و کدام مهارت‌های روابط میان-فردی و اجتماعی نیاز به آموزش دارد؟ در این بخش معلمان باید به این سؤال پاسخ می‌دادند که ضروری‌ترین مهارتی که دانش‌آموزان نیاز به یادگیری دارند، چیست. مصاحبه‌ها در حدود ۳۰ تا ۴۵ دقیقه به طول انجامید. مکالمات ضبط و پس از شنیدن، واژه‌به‌واژه روی کاغذ نوشته و به‌دقت بررسی شدند.

با توجه به پیشینه و ادبیات پژوهشی حوزه مهارت‌های روابط میان-فردی و اجتماعی و متن مصاحبه، واحد تحلیل عبارت بود از همه کلمات و عبارتهایی که به مهارت‌های روابط میان-فردی و اجتماعی اشاره داشتند. برای هر معلم یک کد اختصاص یافت. متن مصاحبه هر یک از معلمان مطالعه و واحدهای تحلیل در هر یک بر اساس اولین مرتبه ظهور آن در فهرست مشکلات نوشته شد. به عبارت دیگر هر چند یک معلم به تکرار به برخی مشکلات در متن پرداخته بود، تنها یک بار آن مشکل ارتباطی در فهرست مشکلات قید شد. با این حال اگر همان مشکل ارتباطی را معلم دیگری تکرار می‌کرد، این بار در فهرست مشکلات درج می‌شد. به این صورت فهرست مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی موردنظر معلمان تهیه شد، فراوانی آنها محاسبه و با توجه به معنای کلمات و کاربریشان، طبقه‌بندی شدند و زیر یک محور اصلی قرار گرفتند. به‌منظور بررسی اعتبار یافته‌ها، متن مصاحبه به‌همراه نتایج تحلیل اولیه به پژوهشگر دیگری ارائه شد. فهرست تهیه‌شده از مشکلات، تأیید و محورهای اصلی با توافق به‌صورت نهایی ثبت شدند. همچنین مصاحبه با ۲۰ نفر از معلمان که در پایه‌های مختلف دوره دوم ابتدایی و نیز از رشته‌های تحصیلی گوناگون در هر دو نوع مدرسه پسرانه و دخترانه بودند و نیز شرح مبسوط ویژگی‌های مصاحبه‌شوندگان و نحوه گردآوری و تحلیل داده‌ها می‌تواند مبین اعتبار یافته‌ها باشد.

■ یافته‌های پژوهش

بر اساس مطالعه و بررسی متون حاصل از مصاحبه با معلمان مدارس ابتدایی، مشکلات ارتباط میان-فردی و اجتماعی دانش‌آموزان دوره دوم در هشت محور شناسایی و دسته‌بندی شدند که عبارت‌اند از: ۱. مشکلات مربوط به کنترل احساسات و ایجاد تنش، ۲. مشکلات مربوط به گفت‌وگو و انتقال پیام، ۳. مشکلات مربوط به تشریک مساعی و کار گروهی، ۴. مشکلات مربوط به حل مسأله و تفکر کردن، ۵. مشکلات پایه و شخصیتی، ۶. مشکلات خودمراقبتی، ۷. مشکلات ارتباط با خود و ۸. ضعف در دوستیابی.

جدول ۲. فهرست مشکلات ارتباط میان - فردی و اجتماعی دانش آموزان دوره دوم ابتدایی از نظر معلمان

معماران	معلمان																				فراوانی	مشکلات فرعی	محور اصلی
	۱د	۲د	۳د	۴د	۵د	۶د	۷د	۸د	۹د	۱۰د	۱۱د	۱۲د	۱۳د	۱۴د	۱۵د	۱۶د	۱۷د	۱۸د	۱۹د	۲۰د			
مرکب به کنترل احساسات و ایجاد تنش	۳	*	*						*												۱	ناتوانی در کنترل خشم	
	۱								*												۲	ناتوانی در کنترل خشم و پرخاشگری	
	۶										*				*	*	*			*	۳	پرخاشگری و دعوا	
	۱	*																			۴	ضعف در کنترل احساسات	
	۱	*																			۵	ناتوانی در بیان احساسات با کلمات مناسب	
	۱		*																		۶	نشان دادن عکس العمل سریع	
	۴									*	*	*						*			۷	فحاشی و بددعنی	
	۳											*					*				۸	دعوا و ستیزه و برخورد فیزیکی	
	۱														*						۹	خالی کردن عقده‌های خود روی همکلاسیها	
	۱									*											۱۰	نداشتن صبر و تحمل در مقابل رفتارهای یکدیگر	
	۱					*															۱۱	عدم تحمل دیگران	
	۱					*															۱۲	عدم پذیرش دیگران	
	۱																*				۱۳	قلدری	
	۱																*				۱۴	دست انداختن	
	۲					*											*				۱۵	چغلی کردن	
	۱					*											*				۱۶	شوخیهای بیجا کردن	
	۲	*				*															۱۷	نبخشیدن و گذشت نداشتن	
	۱	*																			۱۸	ناتوانی در «خود را جای دیگری گذاشتن»	
	۱	*																			۱۹	عدم درک احساسات خود و دیگران	
	۱	*																			۲۰	حق به جانب بودن همیشگی	
	۱																*				۲۱	حقوق دیگری را نشناختن	
	۱					*															۲۲	عدم رعایت حق الناس	
۳۶																					مجموع فراوانی		

جدول ۲. (ادامه)

مجموعه اصلی	مشکلات فرعی	فراوانی	معلمان														شماره					
			۱ کد	۲ کد	۳ کد	۴ کد	۵ کد	۶ کد	۷ کد	۸ کد	۹ کد	۱۰ کد	۱۱ کد	۱۲ کد	۱۳ کد	۱۴ کد		۱۵ کد	۱۶ کد	۱۷ کد	۱۸ کد	۱۹ کد
تغییر و انتقال پیام	فقر ارتباطی	۱	*																			۲۳
	ناتوانی در بیان حرف خود بدون حاشیه رفتن	۱	*																			۲۴
	عدم دقت، توجه و تمرکز کافی و کنترل حواس	۳			*	*				*												۲۵
	شنوندگی ضعیف	۷		*						*						*	*	*	*	*		۲۶
	عدم برقراری ارتباط صحیح و مؤثر	۲					*									*						۲۷
	وجود مشکلات ارتباطی با اعضای خانواده	۱															*					۲۸
	عدم اعتماد دانش آموز به معلم و والدین	۱													*							۲۹
	ناتوانی در گفت وگو	۴			*												*	*	*	*		۳۰
	عدم درک درست از رابطه، جامعه و هدف رابطه	۱					*															۳۱
	ناتوانی در صحبت کردن	۱						*														۳۲
	ضعف در انتقال پیام	۱														*						۳۳
	ناتوانی در درک مطلب	۱							*													۳۴
	مطالعه کافی نداشتن	۱							*													۳۵
	ناکافی بودن دامنه واژگان	۱							*													۳۶
	استفاده از ادبیات نادرست در روابط	۱													*							۳۷
	شجاعت در دروغگویی	۱			*																	۳۸
	دروغگویی	۱									*											۳۹
	ضعف در انتقاد کردن	۱														*						۴۰
	ناتوانی در برقراری ارتباط دوستانه و صمیمانه	۱														*						۴۱
مجموع فراوانی		۳۱																				

جدول ۲. (ادامه)

مشکلات فرعی	معلمین	معمول اصلی
شماره	شماره	معمول اصلی
۴۲	*	عدم تعامل و همکاری خوب
۴۳	*	ناتوانی در کار گروهی کردن
۴۴	*	عدم درک مشارکت و کار گروهی
۴۵	*	عدم آشنایی با نقش خود در گروه و جامعه
۴۶	*	ضعف در مشورت کردن
۴۷	*	عدم هماهنگی میان دانش آموزان
۴۸	*	کاهش همبستگی
۴۹	*	ناسازگاری
۵۰	*	به فکر خود بودن
۵۱	*	تنها ماندن
۵۲	*	همدلی نکردن
۵۳	*	همدردی نکردن
۵۴	*	عدم رعایت نوبت
۵۵	*	قانون گریزی
۱۶		مجموع فراوانی
۵۶	*	ناتوانی در حل مسأله
۵۷	*	ناتوانی در تصمیم‌گیری
۵۸	*	ضعف در تفکر و تحلیل
۵۹	*	عکس‌العمل سریع نشان دادن
۶۰	*	ناتوانی در حل تعارضات میان-فردی
۸		مجموع فراوانی

جدول ۲. (ادامه)

مجموعه اصلی	مشکلات فرعی	فراوانی	معلمان														شماره						
			۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴		۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰
پایه و شخصیتی	نداشتن نظم	۱				*																	۶۱
	آرامش نداشتن	۱							*														۶۲
	مسئولیت پذیر نبودن	۱								*													۶۳
	عدم جرئت‌ورزی	۱															*						۶۴
	صبور نبودن	۱															*						۶۵
	کم‌رنگ شدن مذهب	۱															*						۶۶
مجموع فراوانی		۶																					
خود مراقبتی	عدم توانایی در گرفتن حق خود بدون ترس	۱																		*			۶۷
	ناتوانی در تحلیل درخواست شخص مخاطب	۱														*							۶۸
	ضعف در مهارت نه گفتن	۱														*							۶۹
	خودمراقبتی	۱														*							۷۰
	ضعف در تفکر و گویش نقادانه	۱														*							۷۱
	عدم رعایت بهداشت فردی	۱													*								۷۲
مجموع فراوانی		۶																					
ارتباط با خود	ضعف در خودشناسی	۲															*						۷۳
	کم‌رویی و عدم اعتماد به نفس	۱					*																۷۴
	مسئولیت خود را نشناختن	۱															*						۷۵
مجموع فراوانی		۴																					
دوست‌یابی	ضعف در دوستیابی	۳											*					*					۷۶
	عدم درک درست از مفهوم صمیمت در روابط	۱							*														۷۷
	مجموع فراوانی		۴																				

مشکل محوری اول در زمینه روابط میان-فردی و اجتماعی مربوط به کنترل احساسات و ایجاد تنش با فراوانی ۳۶ مورد است. این دسته مشکلات اشاره به ناتوانی در کنترل و ابراز هیجانات و بروز رفتارهایی دارد که منجر به تنشهای میان-فردی در قالب رفتارهایی چون ناسزاگویی و دعوا و ابراز خشم می‌شود. بیشترین فراوانی مربوط به «پرخاشگری و دعوا»، «فحاشی و بددهنی»، «ناتوانی در کنترل خشم» و «سستیزه و برخورد فیزیکی» است. معلمان در این مورد نه تنها به مشکلات بلکه به برخی عوامل ایجاد و راهکارهای مقابله با آن اشاره کرده‌اند:

کد ۱۵. الان مشکل اصلی تو مدارس پسرانه، پرخاشگری بالای بچه‌هاست. همینطور عدم توانایی معلم به دلیل تعداد بالای دانش‌آموزان. مثلاً توی مدارس پسرانه اصلاً نیروی مرد نداریم. در صورتی که حضور حداقل یک نیروی آقا می‌تونه تا حدی فضای خشونت‌ی که توی مدارس هست رو کنترل کنه.

کد ۱۴. به نظر من برنامه‌های تلویزیونی هم که داریم اکثرشون رفتارهای پرخاشگرانه نشون می‌دن. بچه‌ها اکثراً برنامه کودک رو نگاه می‌کنن و بعضیهاشون فیلمهای بزرگسال هم نگاه می‌کنن که به نظرم این پرخاشگریها رو اصلاً نباید ببینن.

کد ۱۷. از بچگی به ما گفت‌وگو کردن رو یاد ندادن. یعنی بچه‌ها مون اکثراً اینکه یکی وسیله دیگری رو میگیره، منجر به دعوا و پرخاشگری می‌شه.

کد ۱۸. بچه‌ها به محض اینکه زنگ تفریح می‌رن بیرون، مدام کتک کاری دارن. مدام به هم فحش می‌دن. چون تربیت یه جورایی از ریشه، توی خانواده اینجوری شروع می‌شه.

کد ۱۱. چون بچه‌ها خیلی پارک می‌رن با بچه‌های بزرگ‌تر از خودشون در ارتباطان. این باعث میشه که فحاشی بین شون بالااست.

مشکل محوری دوم در زمینه روابط میان-فردی و اجتماعی مربوط به گفت‌وگو و انتقال پیام با فراوانی ۳۱ مورد است. این دسته مشکلات اشاره به فقدان یا ضعف مهارت‌های برقراری ارتباط برای گفت‌وگو و انتقال پیام است. بیشترین فراوانی این مشکلات مربوط به «شنوندگی ضعیف»، «ناتوانی در گفت‌وگو» و «عدم دقت، توجه، تمرکز و کنترل حواس» است. معلمان با بیان عوامل ایجاد این مشکلات و راهکارهای مقابله با آن به موارد زیر اشاره کرده‌اند:

کد ۴. بچه‌ها نمی‌تونن خوب با هم تعامل داشته باشن. گفت‌وگوی دو نفره خوب نمی‌تونن داشته باشن و این شاید به دلیل مسائل مختلف هست. یکیش خانواده‌ها. به نظر من اول باید خانواده‌ها رو توی این زمینه آگاه کرد که خودتون اصلاً زن و شوهر چه طوری باید با هم تعامل داشته باشید.

کد ۹. بچه‌ها از خانواده‌هایی میان که اکثراً خانواده‌ها، خودشون مشکل دارن. حالا یا از نظر اقتصادی یا از نظر عاطفی بین خودشون مشکل دارن. وقتی تو خونه مشکل دارن دیگه اینجا میان خیلی حواسشون جمع نیست، تمرکز ندارن.

کد ۱۶. اصلاً حاضر نیستن گوش کنن. فقط دوست دارن حرف بززن و شنیده بشن و جایی برای شنیده شدن متأسفانه وجود نداره. می‌دونید تو یه کلاسی که من ۳۶-۳۵ تا دانش‌آموز دارم و اینکه توی تایمی که دارم، با توجه به کاری که دارم و اینکه بچه‌ها پایه ششم هستن نمی‌شه به این موضوع به صورت عملی پرداخت.

مشکل محوری سوم در زمینه روابط میان- فردی و اجتماعی مربوط به تشریک مساعی و کار گروهی با فراوانی ۱۶ مورد است. این دسته مشکلات اشاره به همکاری، هماهنگی و کار گروهی دارد. از جمله مشکلاتی که معلمان عنوان کرده‌اند، می‌توان به «عدم تعامل و همکاری خوب» و «عدم همدلی در میان دانش‌آموزان» اشاره کرد.

کد ۱۶. هماهنگی بین بچه‌ها نیست. چون هر کس ساز خودش رو می‌زنه. اون همکاری خیلی کم‌رنگ شده. یعنی من حتی گروه‌بندی خودم رو می‌ذارم به اختیار بچه‌ها. اون کسایی رو که به عنوان رأس گروه انتخاب می‌کنم می‌گم حالا هر کس دوست داره، فکر می‌کنه با همدیگه می‌تونه روابط بهتری داشته باشه همدیگه رو بهتر بفهمن، بهتر تحمل کنن، با هم باشن. یعنی تا این حد من کوتاه اومدم ولی همچنان دچار تنش هستیم.

کد ۱۹. به نظرم همدلی، همدردی؛ مشکل شما مشکل من هم هست! ما از یک کلاسیم! اگر بتونیم توی بافت خیلی کوچیک اینها رو به اون حس تعلق برسونیم، احساس می‌کنم اگر این بچه‌ها وارد محیط هم بشن، همسایه‌هاشون رو به دید همسایه‌های خودشون ببینن، هم کوچه‌ای، هم خیابونی، تو سطح بزرگ‌تر می‌شه شهر و کشور دیگه. ما در عمل چنین چیزی نداریم.

مشکل محوری چهارم در زمینه روابط میان- فردی و اجتماعی مربوط به مشکلات تفکر و حل مسأله با فراوانی ۸ مورد است. از طریق مهارت تفکر و حل مسأله دانش‌آموزان قادر خواهند بود که هنگام بروز اختلافات، تعارضها و مسائل پیش آمده آنها را برطرف کنند. معلمان اشاره کرده‌اند که دانش‌آموزان در «حل مسأله» ضعیف‌اند.

کد ۱۷. یکی از مشکلات ارتباط بین فردی که داریم اینه که بچه‌ها تو کلاس نمی‌تونن دعوای خودشونو، خودشون حل کنن. حل مسأله بلد نیستن، مهارت گفت‌وگو بلد نیستن. یعنی ما از بچگی یاد ندادیم مشکلی داشتی، مشکل ات رو تعریف کن، بعد بشین گفت‌وگو کن.

مشکل محوری پنجم در زمینه روابط میان-فردی و اجتماعی، مربوط به مشکلات پایه و شخصیتی با فراوانی ۶ مورد است. این دسته مشکلات اشاره به ضعف در ویژگی‌های شخصیتی دانش‌آموز دارد که در هر رابطه تأثیرات خود را می‌گذارد. از نظر معلمان، دانش‌آموزان مشکلاتی مانند: «نداشتن نظم» و «آرامش»، «مسئولیت‌پذیر نبودن»، «عدم جرئت‌ورزی»، «صبور نبودن» و «کم‌رنگ شدن مذهب» دارند.

کد ۱۰. چون با خانواده‌ها شون هم در تماس هستیم، تو خونه هم می‌گن: مسئولیت‌پذیر نیستن. با اینکه ده یازده ساله‌ان، کاراشون رو افراد دیگه دارن انجام می‌دن. از لحاظ اینکه مسئولیت‌پذیر باشن به نظرم نقص دارن.

مشکل محوری ششم در زمینه روابط میان-فردی و اجتماعی مربوط به مشکلات خودمراقبتی با فراوانی ۶ مورد است. از نظر معلمان، دانش‌آموزان نیازمند توانایی «گرفتن حق خود بدون ترس و واهمه»، «توانایی تحلیل درخواست شخص مخاطب»، «مهارت خودمراقبتی»، «داشتن تفکر نقادانه»، «مهارت نه گفتن» و «رعایت بهداشت فردی» هستند.

کد ۱۴. دانش‌آموز باید اول بشنوه. وقتی که یه خواسته‌ای دوستش داره، صحبت دوستش رو اول باید خوب بشنوه بعد خوب بتونه تحلیلش کنه. آ یا خواسته‌ای که این داره، من می‌تونم انجامش بدم یا نمی‌تونم.

کد ۱۵. از طرف دیگه مسأله نه گفتن هست و این رو راحت با یک نوع بی‌ادبی اشتباه می‌گیریم. تو مدرسه بچه‌ها سرکوب می‌شن از لحاظ اینکه بیان اعتمادبه‌نفس داشته باشن. در حالی که انتظار داریم توی اجتماع بایستن، نه بگن و روی عقایدشون پافشاری کنن.

مشکل محوری هفتم در زمینه روابط میان-فردی و اجتماعی مربوط به مشکلات ارتباط با خود با فراوانی ۴ مورد است. مهارت ارتباط با خود از این رو دارای اهمیت است که اگر فرد با خود ارتباط خوبی برقرار کند، بر کیفیت روابط او با دیگران تأثیرگذار است. از نظر معلمان از جمله مشکلات دانش‌آموزان، «ضعف در خودشناسی» است. در این مورد معلمی اظهار می‌دارد:

کد ۲. چیزهایی که بچه‌ها در روابط بین‌فردی و اجتماعی نیاز دارن، ابتدا مهارت شناخت خودشون هست. یعنی بچه‌ها باید خودشون و احساساتشون و دیدگاه‌های خودشون رو بشناسن. خودشون رو به‌عنوان یک فرد بتونن ارزیابی کنن. یعنی من چه تواناییهایی دارم.

محور آخر مشکلات دانش‌آموزان مربوط به ضعف در دوستیابی با فراوانی ۴ مورد است. این مشکل اشاره به نحوه دوستیابی و نحوه رفتار با یک دوست دارد. در این مورد معلمی اشاره می‌کند:

کد ۱۲. از نظر دوستیابی نیاز به این مهارت دارن که بتونن ارتباطشون رو با دوستشون قوی کنن، هر کسی رو به‌عنوان دوست انتخاب نکنن.

■ بحث و نتیجه گیری ■

در این مطالعه معلمان مشکلات ارتباط میان- فردی و اجتماعی دانش آموزان را شناسایی و تبیین کرده‌اند. یافته‌های پژوهشی بیان‌کننده هشت محور اصلی در زمینه مشکلات ارتباطی دانش آموزان است که عبارت‌اند از: مشکلات مربوط به کنترل احساسات و ایجاد تنش، مشکلات مربوط به گفت‌وگو و انتقال پیام، مشکلات مربوط به تشریک مساعی و کار گروهی، مشکلات مربوط به حل مسأله و تفکر کردن، مشکلات پایه و شخصیتی، مشکلات خودمراقبتی، ارتباط با خود و ضعف در دوستیابی. دیوچل^۱ و همکارانش (۲۰۰۵) نیز عنوان کرده‌اند که ابراز وجود، غلبه بر خجالتی بودن، گوش دادن فعالانه و مهارت ایجاد روابط مثبت و صمیمانه با دیگران از مواردی هستند که لازمه فرایند ارتباطی مؤثر محسوب می‌شوند (حجازی، باباخانی و احمدی، ۱۳۹۷). گرمارودی و وحدانی‌نیا (۱۳۸۵) نیز در پژوهش خود که به بررسی میزان مهارت‌های اجتماعی دانش آموزان دوره راهنمایی و دبیرستان پرداخته‌اند، مهارت‌های اجتماعی را در چهار زیرگروه حس همکاری، تعامل با دیگران، مسئولیت‌پذیری و کنترل بر خود بررسی کرده‌اند. نتایج حاکی از آن بود که درصد محدودی از نمونه مورد مطالعه از سطح مناسب مهارت‌های اجتماعی برخوردار بودند. اسماعیل‌زاده، مطلبی‌فرد، سلطانی و دستا (۱۳۹۲) که به بررسی تطبیقی برنامه مهارت‌های زندگی در ایران، امریکا، کانادا، استرالیا، مالزی، هند و ویتنام پرداخته‌اند در پژوهش خود نشان دادند که شاخصهایی مانند تصمیم‌گیری، حل تعارض و کار گروهی در برنامه مهارت‌های زندگی ایران مورد غفلت قرار گرفته‌اند. قاسمی و مجیدی‌پرسست (۱۳۹۳) در پژوهش خود با عنوان «تحلیل محتوای مقولات مهارت‌های اجتماعی در کتابهای درسی تعلیمات اجتماعی سال اول راهنمایی»، چهار مقوله مهارت‌های ارتباطی، جرئت‌ورزی، خودگردانی و مقابله‌ای در حوزه مهارت‌های اجتماعی را در کتابهای درسی مذکور بررسی کرده‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که میزان مهارت اجتماعی خودگردانی در مقایسه با دیگر مقولات مورد بررسی در پژوهش سهم بیشتری دارد. دیگر مهارت‌های اجتماعی همچون مشورت با دیگران و برقراری ارتباط هم در جایگاه بعدی از مهارت‌های اجتماعی در کتاب تعلیمات اجتماعی مورد توجه قرار گرفته‌اند. در زمینه مهارت اجتماعی نه گفتن نیز پاراگرافی مشاهده نشده است. دهقانی (۱۳۸۸) در پژوهش خود با عنوان «تحلیل محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس مهارت‌های اجتماعی با توجه به دیدگاه آموزگاران» به تحلیل محتوای بخش تعلیمات مدنی کتابهای تعلیمات اجتماعی پایه‌های سوم، چهارم و پنجم ابتدایی پرداخته و نتیجه گرفته است که میزان مهارت‌های اجتماعی در کتابهای تعلیمات اجتماعی مجموعاً در حد متوسط و متوسط به پایین است و تعداد و درصد مقوله‌های مهارت‌های اجتماعی در کتابهای پایه سوم بیشتر از کتاب پایه چهارم و در کتاب پایه چهارم بیشتر از کتاب پایه پنجم است. آموزگاران پایه سوم

1. Deveugele

به‌طور کلی معتقدند که محتوای این کتاب می‌تواند به‌میزان خوبی دانش‌آموزان را در زمینه آموزش مهارت‌های اجتماعی یاری دهد و آموزگاران پایه‌های چهارم و پنجم معتقدند که محتوای کتابها در حد کم و متوسط، دانش‌آموزان را در زمینه آموزش مهارت‌های اجتماعی یاری می‌دهد. همانطور که ملاحظه می‌شود نتایج پژوهش‌های صورت گرفته، تأییدکننده لزوم طراحی برنامه‌های آموزشی بر مبنای مهارت‌های ارتباط میان-فردی و اجتماعی شناسایی شده است. معلمان همچنین در کنار مشکل مربوطه به برخی عوامل ایجاد مشکلات و راهکارهای مقابله با آنها اشاره کرده‌اند. به اعتقاد برخی معلمان تربیت خانوادگی و محیط خانوادگی از عوامل زمینه‌ساز مشکلات ارتباطی‌اند. از نظر معلمان نه تنها دانش‌آموزان، بلکه والدین نیز باید تحت آموزش قرار بگیرند. همین‌طور محیط زندگی دانش‌آموز و افرادی که دانش‌آموز با آنها سر و کار دارد، بر بروز مشکلات تأثیر می‌گذارد. مثلاً افرادی که در محل زندگی دانش‌آموز هستند یا در محیط خارج از خانه مانند پارکها با آنها در ارتباط‌اند. به اعتقاد معلمان، رسانه و برنامه‌های تلویزیونی نیز تأثیرات مخربی روی دانش‌آموزان می‌گذارند. با توجه به نظرات معلمان مشکلات موجود در خانواده‌ها مانند مشکلات اقتصادی و عاطفی همگی بر نحوه رفتار دانش‌آموز در کلاس تأثیر می‌گذارد. این مسأله به‌ویژه منجر به کاهش تمرکز و توجه دانش‌آموزان در کلاس درس می‌شود.

از دیگر متغیرهای مرتبط با مشکلات ارتباطی که معلمان به آن اشاره کرده‌اند، ویژگی‌های شخصیتی دانش‌آموزان و ناتوانی معلمان در نحوه رفتار با دانش‌آموزان است. کیفیت ارتباط معلم و دانش‌آموز و برنامه‌های درسی مناسب و ارزیابی‌شده در این راستا از اهمیتی خاص برخوردار است. همانطور که کلارین^۱ و همکارانش (۲۰۰۳) نشان داده‌اند ترس و بی‌اعتمادی در دانش‌آموزان در زمینه نتیجه رابطه آنها با معلم منجر به پیامدهای نامطلوبی مانند ایجاد نفرت، ایجاد مقاومت، طردشدگی، عقب‌نشینی، بی‌میلی و انتقام گرفتن در دانش‌آموزان می‌شود. این در حالی است که پافشاری، صبر، گوش دادن و تشویق معلم برای مشارکت دانش‌آموزان در فرایند تدریس و همزمان عمل معلم در جهت آموزش و رشد شایستگی شخص، شرایطی ضروری را برای همکاری دانش‌آموزان به‌وجود می‌آورد (اپیچ^۲، ۲۰۱۶). دالوز^۳ (۲۰۱۵) در پژوهش خود به این موضوع می‌پردازد که چگونه رابطه حمایتی میان معلمان و دانش‌آموزان می‌تواند فرایند یادگیری را بهبود بخشد. معلمان می‌توانند از طریق داشتن یک ارتباط خوب با دانش‌آموزان، فرصت ایجاد انگیزه و احساس درگیر شدن در فرایند یادگیری را به دانش‌آموزان بدهند. پژوهشگر از طریق گردآوری داده‌های کیفی به این نتیجه رسید که معلمان و دانش‌آموزان داشتن رابطه حمایتی و مراقبتی با همدیگر را با ارزش می‌دانستند.

1. Klarin
2. Opić
3. Da Luz

از دیگر متغیرهایی که معلمان عنوان کرده‌اند پایه تحصیلی، فقدان نیروی معلم مرد در مدارس پسرانه و شمار زیاد دانش‌آموزان بوده است که همگی منجر به ایجاد و تداوم مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان می‌شوند. معلمی که در پایه ششم بود گفته است که به دلیل حجم مطالب و آماده کردن دانش‌آموزان برای آزمون نهایی، فرصت آموزش عملی مهارت‌ها را ندارند، در حالی که همانطور که از عنوان آن بر می‌آید «مهارت‌های ارتباطی» بیشتر از اینکه بعد شناختی داشته باشند، بعد عملی و مهارتی دارند. همچنین شمار زیاد دانش‌آموزان، اجازه آموزش و اجرای عملی این مهارت‌ها را نمی‌دهد. ضمن آنکه معلمان ناگزیر برای ایجاد نظم، دانش‌آموزان را دعوت به سکوت و سرکوب می‌کنند و این موضوع تأثیری مخرب بر اعتماد به نفس و مهارت گفت‌وگوی دانش‌آموزان می‌گذارد. خسروی، فتحي و اجارگاه و آشتیانی (۱۳۹۳) در پژوهش خود با عنوان «آسیب‌شناسی برنامه درسی مهارت‌های زندگی در نظام آموزش متوسطه نظری» اشاره می‌کنند که زمانی دانش‌آموزان دوره متوسطه می‌توانند با موقعیت‌های دشوار زندگی روبه‌رو شوند که از برنامه درسی جامع مهارت‌های زندگی که تمام عناصر آن به درستی تدوین شده باشد، بهره‌مند شده باشند، بنابراین به شناسایی آسیب‌های موجود در عناصر برنامه درسی مهارت‌های زندگی، از دید متخصصان تعلیم و تربیت، معلمان و دانش‌آموزان شاخه نظری دبیرستان‌های دولتی شهر تهران و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت آن پرداخته‌اند. بر اساس یافته‌های پژوهش آسیب‌های موجود در عناصر برنامه‌های درسی مهارت‌های زندگی از دید متخصصان تعلیم و تربیت، متوجه اهداف، محتوا و زمان آموزشی؛ از دید معلمان، متوجه فعالیت‌های یادگیری، ارزشیابی و زمان و در نهایت از دید دانش‌آموزان، متوجه مواد آموزشی، فعالیت‌های یادگیری، ارزشیابی، گروه‌بندی، زمان و فضای برنامه آموزش مهارت‌های زندگی بوده است. نتایج پژوهش حاضر ضرورت بازنگری در برنامه‌های درسی را ایجاب می‌کند. بنابر نظر معلمان حل مشکلات ارتباطی صرفاً با آموزش به دانش‌آموزان امکان‌پذیر نیست، بلکه نیاز به زمینه‌سازی و مواجهه با سایر متغیرهای مربوطه دارد. از این رو لازم است همه نهادها (خانواده، محله، مدرسه، رسانه‌ها و ...) با هماهنگی و همسویی در پی حل مشکلات ارتباطی باشند. علاوه بر آن متغیرهایی نظیر میزان مهارت معلمان، شمار دانش‌آموزان، مدت زمان آموزشی، پایه تحصیلی دانش‌آموزان، تعداد کافی نیروی آموزشی و محتوای آموزشی باید مورد توجه و بازنگری قرار گیرند.

پیشنهادهای کاربردی

۱. با توجه به هشت محور شناسایی شده در مورد مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان، پیشنهاد می‌شود که اهداف برنامه‌های درسی دوره دوم ابتدایی مورد بازنگری قرار گیرد و بر این مبنا تعیین گردد.
۲. با توجه به نظرات معلمان مبنی بر حجم زیاد مطالب، ارائه انتزاعی مهارت‌ها و تئوری بودن محتوای کتابهای درسی، در راستای آموزش مهارت‌های مورد نیاز دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی این کتابها مورد بازبینی قرار گیرد.

۳. از آنجا که بر اساس یافته‌های پژوهشی، یکی از مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان، ناتوانی در حل مسأله و همکاری و کار گروهی است، از روشهای تدریس مناسب برای آموزش مهارتهای روابط میان-فردی و اجتماعی دانش‌آموزان مانند روش تدریس ایفای نقش و حل مسأله گروهی بهره‌گیری شود. فعالیتهای و تکالیف درسی در داخل و خارج از مدرسه به شکل کار گروهی ارائه شوند و فعالیتهای درسی دانش‌آموزان نیز بر اساس کیفیت انجام کار گروهی ارزشیابی شوند.

۴. با توجه به نتایج پژوهش مبنی بر فقدان مهارتهای برقراری ارتباط و گفت‌وگو، ایجاد فضای همراه با اعتماد و احترام متقابل در کلاسهای درس به منظور مشارکت و گفتمان دانش‌آموزان و ارائه دیدگاهها و نظرات خود و گرفتن بازخورد مناسب ضروری است.

۵. همچنین بنابر نظر معلمان به منظور کنترل پرخاشگری در مدارس پسرانه، استفاده از نیروی آموزشی مرد در مدرسه اهمیت بیشتر می‌یابد. به منظور کاهش این گونه مشکلات ارتباطی بهتر است قوانین رفتاری و انضباطی مدرسه و کلاس درس در تعامل با دانش‌آموزان وضع و تدوین شود. همینطور استقرار مشاور و روانشناس در مدرسه برای دانش‌آموزان و راهنمایی کردن دانش‌آموزان برای پیشگیری از مشکلات ارتباطی و ارائه مشاوره به‌هنگام بروز مشکلات ارتباطی از دیگر راهکارهاست.

۶. با توجه به اینکه معلمان، به همکاری میان نهادهای در راستای برطرف‌سازی هشت مشکل ارتباطی شناسایی شده اشاره داشتند و برای خانواده نقش حیاتی قائل بودند، این موضوع همکاری خانواده و رسانه‌ها را با نهاد مدرسه الزامی می‌نماید. برای این منظور آموزش خانواده‌ها از طریق کارشناسان حوزه روابط انسانی برای برقراری ارتباط صحیح با دانش‌آموزان توصیه می‌شود. همینطور تعامل والدین با معلمان در مدرسه برای هدایت دانش‌آموزان جهت کسب مهارتهای ارتباط میان-فردی و اجتماعی اهمیت می‌یابد. ضمن آنکه ساخت برنامه‌های تلویزیونی مناسب به منظور حل مشکلات ارتباطی دانش‌آموزان و حمایت از محتوای آموزشی کتابهای درسی تأثیری مضاعف خواهد داشت.

۷. با توجه به تفاوت ویژگیهای شخصیتی دانش‌آموزان و ضعفهای مهارتهای ارتباطی، لزوم ارزشیابی بر مبنای تفاوتهای فردی، استفاده از روش مشاهده در موقعیت طبیعی و ارزشیابیهای مستمر ضروری می‌نماید.

- اسماعیل زاده، علی اصغر؛ مطلبی فرد، علیرضا؛ سلطانی، مهدی و دستا، مهدی. (۱۳۹۲). برنامه مهارت‌های زندگی در ایران، امریکا، کانادا، استرالیا، مالزی، هند و ویتنام: یک مطالعه تطبیقی. *مطالعات برنامه درسی*، ۳۱، ۱۲۵-۱۵۴.
- ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمودرضا. (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی. پژوهش، ۳ (۲)، ۴۴-۱۵.
- حجازی، الهه؛ باباخانی، نرگس و احمدی، نگین‌سادات. (۱۳۹۷). اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی بین‌فردی بر میزان پرخاشگری و رفتارهای تکانشی در میان دانش‌آموزان دبیرستانی. پژوهش در نظامهای آموزشی، ۱۲ (۴۰)، ۲۵-۳۸.
- خسروی، رحمت‌اله؛ فتحی‌اجارگاه، کورش و آشتیانی، ملیحه. (۱۳۹۳). آسیب‌شناسی برنامه درسی مهارت‌های زندگی در نظام آموزش متوسطه نظری. پژوهش‌های آموزش و یادگیری، ۲۱ (۴)، ۱-۱۸.
- دهباشی، معصومه؛ اصلی‌پور، عادل و کافی، موسی. (۱۳۹۴). اثربخشی آموزش روابط میان‌فردی بر دوستیابی و عزت‌نفس دانش‌آموزان دختر. *فصلنامه پژوهش‌های نوین روانشناختی*، ۱۰ (۳۹)، ۱۰۱-۱۱۸.
- دهقانی، مرضیه. (۱۳۸۸). تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس مهارت‌های اجتماعی با توجه به دیدگاه آموزگاران. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۸ (۳)، ۱۲۱-۱۴۸.
- سالاری گوهرریزی، محمدجابر؛ زارع زردینی، علی؛ طلاق‌داری اردکانی، مجتبی و هاتفی‌اردکانی، وحید. (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره اول و دوم دبستان با توجه به مؤلفه مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی. همایش ملی آموزش ابتدایی، اداره کل آموزش و پرورش استان خراسان جنوبی، دانشگاه بیرجند، انجمن مطالعات برنامه درسی ایران.
- شریعت‌باقری، محمد مهدی و نیک‌پور، فاطمه. (۱۳۹۷). تأثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی-ارتباطی بر مسئولیت‌پذیری و سازگاری دانش‌آموزان. روشها و مدل‌های روانشناختی، ۹ (۳۲)، ۲۰۷-۲۲۳.
- غریبی، حسن؛ قلی‌زاده، زلیخا؛ فتحی‌آذر، اسکندر و ادیب، یوسف. (۱۳۸۷). بررسی میزان برخورداری دانش‌آموزان دوره‌های راهنمایی و متوسطه استان کردستان از مهارت‌های زندگی. *فصلنامه مطالعات برنامه درسی*، ۳ (۱۱)، ۱۱۸-۱۴۳.
- فاضلی، اعظم. (۱۳۹۷). *اصول کاربردی آموزش مهارت‌های زندگی*. تهران: نشر ارجمند.
- فرمehنی‌فراهانی، محسن و پیداد، فاطمه. (۱۳۸۹). *مهارت‌های زندگی*. تهران: شباهنگ.
- قاسمی، اسماعیل و مجیدی‌پرست، سجاد. (۱۳۹۳). تحلیل محتوای مقولات مهارت‌های اجتماعی در کتاب درسی تعلیمات اجتماعی سال اول راهنمایی. پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۲ (۱۶)، ۷۴-۸۴.
- کردنوقایی، رسول و شریفی، حسن‌پاشا. (۱۳۸۴). تهیه و تدوین برنامه‌درسی مهارت‌های زندگی برای دانش‌آموزان دوره تحصیلی متوسطه. *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۴ (۱۲)، ۱۱-۳۴.
- گرمارودی، غلامرضا و وحدانی‌نیا، مریم‌سادات. (۱۳۸۵). سلامت اجتماعی: بررسی میزان مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان. پایش، ۵ (۲)، ۱۴۷-۱۵۳.
- نجفی، محمود؛ بیگدلی، ایمان...؛ دهشیری، غلامرضا و رحیمیان‌بوگر، اسحق. (۱۳۹۲). پیش‌بینی آسیب‌های اجتماعی بر اساس مهارت‌های زندگی در دانش‌آموزان. *مجله روان‌شناسی مدرسه*، ۳ (۳)، ۱۴۴-۱۶۳.

- Barker, E. S. (2015). *Promoting positive teacher-child interactions through implementation of a social emotional learning curriculum with performance feedback*. (Doctoral dissertation). University of Massachusetts Amherst.
- Birrell Weisen, R., Orley, J., Evans, V., Lee, J., Sprunger, B., & Pellaux, D. (1997). *Life skills education for children and adolescents in schools*. Programme on Mental Health. World Health Organization.
- Da Luz, Fredson Soares dos Reis (2015). *The relationship between teachers and students in the classroom: Communicative language teaching approach and cooperative learning strategy to improve learning*. (Master's thesis). Bridgewater State University, Bridgewater.
- McCallum, R. S., & Bracken, B. A. (1993). Interpersonal relations between school children and their peers, parents, and teachers. *Educational Psychology Review*, 5(2), 155-176.
- Opić, S. (2016). Interpersonal relations in school. *International Journal of Cognitive Research in Science Engineering and Education*, 4(2), 9-21.
- Spence, S. H. (2003). Social skills training with children and young people: Theory, evidence and practice. *Child and Adolescent Mental Health*, 8(2), 84-96.